

АСАБЛІВАСЦІ ВЫКЛАДАННЯ МАРФЕМНАГА СКЛАДУ СЛОВА І СЛОВАЎТВАРЭННЯ

Са шматлікіх спосабаў словаўтварэння беларускай мовы для навучання выбраны суфіксальны, прыставачны, прыставачна-суфіксальны, бясуфіксны спосабы, асноваскладанне, словаскладанне і пераход слоў з адной часціны мовы ў іншую. Пры іх вывучэнні важна выпрацаваць разуменне дзеяння законаў словаўтварэння і паняцце нарматыўнасці адносна ўтварэння новых слоў у беларускай мове.

Асноўнымі метадычнымі прыёмамі вывучэння марфемнага складу слова і яго словаўтваральнай структуры з'яўляюцца марфемны і словаўтваральны аналізы слова.

Марфемны аналіз слова — расчляненне. Яго падзяляюць на мінімальна значымыя часткі, выплчэнне ўсіх марфем (*на-рыхт-оў-к-а*). Для вычленення марфем неабходна супастаўляць прааналізаванае слова з роднаснымі ці андаструктурнымі, каб устанавіць толькі тыя марфемы, якія ёсць. Напрыклад, у слове *народ* указаць каранёвую марфему і нулявы канчатак, падабраўшы аднакаранёвыя словы *народны* і *народнасць*, *народнік*, *народніцтва*; звязаць слова *народ* з этымалагічна роднасным *род*, а значыць, дзяліць яго на каранёвую марфему *род*, прыстаўку *на-* і нулявы канчатак няправільна, гэта задача этымалагічнага аналізу.

Супастаўленне слоў з агульнымі марфемамі, што маюць аднолькавае значэнне, прыводзіць да гукавога статку, які кваліфікуецца як марфема.

Напрыклад, у слове *фанат*, таму што супастаўляльнае роднаснае слова *фанатызм* мае ў сваім складзе марфему *фанат* з тым жа гукавым складам і значэннем. У многіх выпадках, асабліва пры вызначэнні службовых марфем, характэрна супастаўленне аналізаванага слова з іншымі словамі, якія маюць такія ж афікс, на аснове аб'яднання іх агульным значэннем, напрыклад, *аўтаматчык*, *кранаўшчык* — назва асобы па дзеянні, прафесіі.

У метадычнай літаратуры ёсць нямала прапаноў адносна парадку і схемы правядзення марфемнага аналізу. Спынімся толькі на схеме пдручніка:

Парадак марфемнага разбору:

- Вызначыць часціну мовы.
- Адзначыць, зменнае або нязменнае слова.
- Абзначыць канчатак, назваць яго граматычнае значэнне.
- Назваць і абзначыць аснову слова (вытворная, невытворная).

- Знайсці корань у слове, падабраўшы роднасныя словы.
- Абзначыць суфікс і прыстаўку.

Словаўтваральны аналіз слова мае на мэце ўстанавіць вытворую і ўтваральную асновы, той словаўтваральны сродак (кі), пры дапамозе якога ўтворана аналізаванае слова, і спосаб утварэння, напрыклад: утваральная аснова *начлег* + суфікс *-нік-* → вытворная аснова *начлежнік*.

Начлежнік (суфіксальны спосаб утварэння); *гнилы* → *гниль* (бяссуфіксны спосаб); *першы* + злучальная галосная *а* + *друкар* → *першадрукар* (асноваскладанне).

Пры словаўтваральным аналізе найбольш важным з’яўляецца правільна вызначыць утваральную аснову слова, для чаго аналізаванае слова супастаўляецца з аднакаранёвым, роднаснымі словамі, якія суадносяцца з ім па форме і сэнсе. Усё астатняе (вычлененне словаўтваральнага сродку, спосабу ўтварэння) будзе другасным і поўнасю залежаць ад першага. Увогуле, важна навучыць карыстацца схемай **словаўтваральнага аналізу**:

1. Вызначэнне часціны мовы.
2. Устанаўленне лексічнага значэння слова.
3. Падбор утваральнай асновы слова.
4. Структурная і семантычная суаднесенасць слова, якое аналізуецца, і слова (слоў), якое падабрана як матывавальнае.
5. Вызначэнне словаўтваральнага сродку (-аў).
6. Характарыстыка спосабу ўтварэння.

Напрыклад: *абміранне* — назоўнік, мае значэнне “дзеянне і стан паводле дзеяслова *абміраць*; суадносным словам яму з’яўляецца дзеяслоў *абміраць* (утваральная аснова *абміра-*); абстрактны назоўнік *абміране* па будове і семантыцы суадносіцца з дзеясловам *абміраць* “нямець ад нечаканага і моцнага ўзрушэння», паколькі абзначае вынік дзеяння, названага дзеясловам; словаўтваральным сродкам з’яўляецца суфікс *-нн-*; слова ўтворана суфіксальным спосабам.

Прапанаваны парадак правядзення словаўтваральнага аналізу слова грунтуецца на структурна-семантычным прынцыпе, бо навучэнцам неабходна паказаць не толькі і нават не столькі спосаб утварэння таго ці іншага слова, колькі свядома падвесці іх да разумення сутнасці гэтага спосабу на аснове структурнай і семантычнай блізкасці слоў.

Назіраюцца выпадкі, калі да аналізаванага слова можна падабраць не адну, а дзве і больш утваральных асноў, напрыклад, назоўнік *дашкольнік* можна супаставіць і суаднесці па форме і семантыцы як з прыметнікам *дашкольны* “які адносіцца да часу, што папярэднічае паступленню дзіцяці ў школу», так і з назоўнікам *школьнік* “вучань», у залежнасці ад чаго вылучаецца розны словаўтваральны сродак і адпаведна ўстанаўліваецца розны спосаб словаўтварэння: *дашкольны* + *-ік* = *дашкольнік* (суфіксальны), *да-* + *школьнік* = *дашкольнік* (прыставачны). У такіх выпадках выкладчык не павінен катэгарычна сцвярджаць ці патрабаваць падбору такога слова, якое правільным лічыць ён. Га-

лоўнае, каб навучэнец мог устанавіць і абгрунтаваць семантычную і структурную суаднесенасць утворанага і ўтваральнага слоў.

Поўная схема правядзення словаўтваральнага аналізу слова асабліва прынясе карысць пры вывучэнні словаўтварэння на факультатыўных занятках, пры дадатковай рабоце з навучэнцамі ці ў спрэчных і складаных выпадках. Звычайна ж у паўсядзённай рабоце падрабязны аналіз можа быць заменены спрошчаным, які зводзіцца да: 1) указання часціны мовы і значэння слова; 2) вызначэння слова, ад якога ўтварана, пры дапамозе чаго; 3) якім спосабам. Напрыклад, назоўнік *кацельшчык* “майстар ці спецыяліст па вырабу ці абслугоўванню паравых катлоў” утвораны ад назоўніка *кацёл* пры дапамозе суфікса *-шчык*. У пісьмовай рабоце словаўтваральны разбор мае наступны выгляд: *кацельшчык* ← *кацёл* (суфіксальны спосаб).

Пры словаўтваральным аналізе абрэвіятур перш за ўсё неабходна іх расшыфраваць, а потым ужо ўказваць, ад чаго, як і якім спосабам утворана тая ці іншая абрэвіятура, напрыклад: *юннат* ← *юны натураліст* — утворана з пачатковых частак двух слоў (неабходна звярнуць увагу на правапіс двух *-нн-* у слове, паколькі толькі словаўтваральны аналіз дазваляе абгрунтаваць такое напісанне); *ЦУМ* ← Цэнтральны ўніверсальны магазін — утворана з пачатковых гукаў трох слоў.

Як бачна, задачы марфемнага і словаўтваральнага аналізаў розныя. Розныя і іх вынікі: у выніку марфемнага аналізу адшукваецца марфема, у выніку словаўтваральнага — утваральная аснова, словаўтваральны сродак і спосаб словаўтварэння. Для марфемнага аналізу асноўным паняццем з’яўляецца члэннасць слова (асновы), для словаўтваральнага — вытворнасць. Заўважым, што вытворнасць асновы і вытворнасць слова не адно і тое ж. у першым выпадку маецца на ўвазе, з якіх марфем складаецца аснова, напрыклад, аснова назоўніка падслухванне вытворная, паколькі складаецца з каранёвай марфемы *слух-*, прыстаўкі пад- і суфіксаў *-ва-*, *-нн-*; у другім — з якіх частка складаецца слова, што з’яўляецца яго базай, якім словам яно матывуецца, напрыклад, назоўнік падслухванне з’яўляецца вытворным, паколькі ён матывуецца дзеясловам падслухваць, ад асновы гэтага дзеяслова дадзенае слова і ўтварана за дапамогай суфікса *-нн-*. Больш за тое, назіраецца і такая асаблівасць, як неадпаведнасць невытворнай асновы і невытворнасці слова, напрыклад, назоўнік *сінь* — слова з невытворнай асновай (аснова раўняецца *кораню*), але вытворнае з пункту гледжання словаўтварэння: *сіні* → *сінь* (бясуфіксны спосаб утварэння).

Гэтыя два прыёмы выкладання марфемікі і словаўтварэння з’яўляюцца асноўнымі і разам з тым прыватнымі, ці спецыфічнымі, прыёмамі. Вось чаму выкладчыку неабходна ведаць правілы і прыёмы іх правядзення, прадбачыць і папярэдзіць магчымыя памылкі.